

Tjeu van den Berk

Grensbegrippen, geen zijnsbegrippen!

In mijn vorige stukje, waarin ik de waarschijnlijk oudste Nederlandse bespreking van een tekst van Jung citeerde (uit 1903), viel het op dat de recensent, de heer Gödel, geen raad wist met **Jungs** wijze van denken. Hij noemde wat Jung te berde bracht ‘fantazieën’. Hij kon al helemaal niet begrijpen dat er volgens Jung juist een vorm van denken bestaat die zich laat *leiden* door fantasie en verbeelding, en subjectieve tendensen vrijmaakt in plaats van objectieve analyses. Dat Jung ook nog kan volhouden dat hij in zijn beschouwingen steeds empirisch te werk gaat, grenst voor deze mensen aan het bizarre.

Waarom wordt Jung steeds weer als een zwever, als een occultist of minimaal als een onwetenschappelijk auteur gebrandmerkt? Ik denk dat een hoofdreden voor deze ‘verguizing’ is, dat men niet beseft wat Jung verstaat onder: ‘de werkelijkheid begrijpen’. **Jungs** begrippen zijn geen ‘zijnsbegrippen’, maar zoals hij zelf zegt, ‘grensbegrippen’. Ze worden door zijn critici echter wel als zijns- begrippen gewogen en afgeserveerd. Op een bepaald moment, vindt Jung, wordt in ons denken de logos een halt toegeeroepen en blijft ons de mythos over. Die toont zich in symbolen. Het ware, goede en schone verschijnen voor een mens altijd in een metaforische gestalte. Gödel en de zijnen menen dat metaforische uitspraken geen aanspraak kunnen maken op waarheid, Jung weet dat de waarheid zelf metaforisch van aard is.

Ik wil aan de hand van enkele typische begrippen uit de **Analytische Psychologie Jungs** benaderingswijze van waarheid en werkelijkheid laten zien. Ik neem als eerste voorbeeld, het begrip ‘collectief onbewuste’.

Om te beginnen is het een geweldig misverstand om te menen dat er volgens Jung in de mens, onafhankelijk van tijd, plaats en ontwikkeling, een soort Fundgrube in het onbewuste bestaat waarin oerbeelden liggen opgeslagen. Net zoals de Ideeën bij Plato ontologisch bestaan!

Wat wel in tijd en ruimte plaats vindt, en *empirisch kan worden waargenomen* in dromen, mythen, vormen van kunst, godsdienstige rituelen en symbolen en in wetenschappelijke paradigma’s, zijn clusters van ‘voorstellingen’ die steeds weer terugkeren. Meestal zijn het beelden maar het kunnen net zo goed geuren, klanken als gebaren zijn! Het bewustzijn neemt ze waar maar weet ze niet te verklaren. Op het eerste gezicht absurde beelden, bijvoorbeeld het in stukken hakken van een menselijk lichaam, die daarna op een of andere manier die stukken koken, begraven of weer aaneenvoegen, die beelden duiken zowel op in de hallucinaties van een psychoticus, zien we in de alchemistische symboliek maar ook in de mythe van Isis en Osiris.

Jung meende er *methodisch* niet onder uit te kunnen om in de psyche van de mens onbewuste ‘disposities’ te veronderstellen, ‘ergens’ samenhangend met de identieke structuur van onze hersenen, van waaruit die voorstellingen ontsproten. Jung postuleerde daarom een psychische dimensie die hij ‘collectief onbewuste’ noemde. Hij wist echter heel goed dat dit een zuiver hypothetisch construct was. Hij schrijft: ‘Op zichzelf bestaat het collectieve onbewuste niet eens, omdat het immers niets is dan een mogelijkheid is die we steeds weer in bewuste voorstellingen zien terugkeren.’ Je kunt alleen a posteriori aannemen dat er a priori zoiets

moet bestaan. ‘Het collectieve onbewuste moet verstaan worden als een psychisch verschijnsel net als het bewustzijn. Wat de psyche is weten we niet, net zo min als wat het leven is. Het onbewuste is echter in ieder geval werkelijk want het werkt. Het is echter een ander soort werkelijkheid als de buitenwereld, namelijk een **psychologische** werkelijkheid.’

Wat hier nu van belang is, is om te zien dat Jung goed beseft dat het vrijwel om het even is welke metafoor je aanwendt om die ‘opwellingen’ uit het onbewuste te benoemen. Het woord ‘opwelling’ kan al nooit letterlijk bedoeld zijn. Het gaat er om dat in een bepaalde context de metafoor zo pakkend mogelijk te maken, en dan verder naar hartelust te amplificeren. Het gaat niet om een in tijd en ruimte bestaand object! Je zit *aan de grens* van wat je bewust nog kunt zeggen en doet daarna bewust allerlei surrealistische uitspraken.

Men kan Jung niet verwijten dat hij niet eenduidig is in zijn begrippen. Jung weet namelijk dat dit onmogelijk is. En is daarom bewust meerduidelig, opdat we ons maar niet vastleggen op één metafoor. We zijn aangewezen op fantasie en intuïtie want het gaat om een irrationele dimensie. Een leger aan metaforen laat Jung daarom aanrukken als het gaat om die opwellingen te benoemen waarvan de bekendste ‘archetype’ is. Maar er zijn er veel meer: ‘aangeboren mogelijkheden van voorstellingen’, ‘oerbeelden’, ‘re-gulerende principes van vorm-geving’, ‘patterns of behavior’, ‘engrammen’, ‘inprentingen’, ‘psychische oerindrukken’, ‘over-geërfde modi van een psychische functie’, ‘psychisch instinct’, ‘rivierbeddingen die zich in de ziel hebben ingegraven’, ‘**numineuze** structurelementen van de psyche’.

De redenering is steeds weer: ik neem psychische verschijnselen waar die rationeel niet te doorgronden zijn, waarvan ik dus wel moet aannemen dat ze in relatie staan met een niet waar te nemen werkelijkheid. Het is empirisch waar te nemen dat de diepste werkelijkheid metaforisch van aard is! De mens is een volstrekt mysterie dat zich als zodanig aan objectieve meetapparatuur onttrekt. Het bewustzijn moet het verdragen dat het geheel omgeven is door een onbewuste psyche waarvan de grond oneindig is. Empirisch stoot Jung op de grenzen van de empirie.

In zijn in het Engels uitgegeven werkcolleges over *Nietzsche's Zarathustra* (uit 1934) gaat Jung expliciet in op het type begrippen dat hij hanteert en noemt het een ‘boundary or borderline concept’. Dat deze begrippen niet precies te definiëren zijn, zegt hij, komt niet omdat ze betekenisloos zijn maar juist omdat ze teveel betekenis hebben. Ze zijn simpelweg onbevattelijk. En hij geeft als voorbeeld het begrip ‘individuatie’, toch een centraal begrip.

Men is verbaasd om te zien hoe Jung zo’n begrip ‘definieert’.

Het hoort thuis in de mythologie! Ik citeer hier in het Engels: ‘And individuation is now our mythology. Then what is individuation? It is a great mystery, a boundary concept: we don’t know what it is. We call it the uniqueness of a certain composition or combination, and beyond that we say nothing about it. To us it is a reality, yet it is a reality just on the boundary line of human understanding, and in two thousand years they will probably say that the whole idea of individuation was nothing but symbolism. And they will have some new idea to tell about.’ (31 oktober 1934)

Op een zelfde manier spreekt hij over het Zelf. ‘You know the self is a borderline concept, which I call a symbol because it expresses something which we cannot express otherwise,

because we simply don't understand it. The idea of the self is really unknown ground.' (27 februari 1935).

Het valt me altijd weer op dat wij, jungianen, sterk geneigd zijn om aan de begrippen van Jung een ontologische status te geven. Zijn we bang dat we anders niet meetellen in het officiële circuit? De oude meester wist wel beter. De onderzoeker van de psyche is immers zelf ook een psyche en kan zich dus niet onttrekken aan de werking van datgene wat hij onderzoekt – hoe wetenschappelijk hij ook te werk gaat. En dat geldt niet alleen voor de **psychologie**. Goed beschouwd zijn alle begrippen, ook de ‘zuiver’ natuurwetenschappelijke begrippen, grensbegrippen. Het is zo goed als zeker dat Jung in deze hele gedachtegang sterk geïnspireerd is geweest door Nietzsche en Schopenhauer.

Jung zou voor groot deel Nietzsche onderschreven hebben, waar deze schrijft: ‘De waarheid is een beweeglijk leger van metaforen, metoniemen, antropomorfismen, kortom een hoeveelheid menselijke relaties, die poëtisch en retorisch verbeterd, overgedragen en versierd werden en die na lang gebruik door een volk worden beschouwd als vast, canoniek en verbindend. De waarheden zijn illusies waarvan men vergeten is dat het illusies zijn, het zijn metaforen, die verbruikt zijn en zintuiglijk zonder kracht zijn geworden, het zijn munten, die hun beeld verloren hebben en nu als metaal, niet meer als munten, beschouwd worden.’